

Ю.А. Семенова

КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ

В ХХ ст. кардинально змінилися суспільство і положення людини у ньому, змінилися самі уявлення про людину і суспільство. Комплекс усталених ціннісно-цільових уявлень як одна із складових частин людської свідомості, виконуюча функцію забезпечення її стабільності, перестає знаходитись у рівновазі і відповідності з корпусом операціонального, пошукового, динамічного мислення, і виникає розлад. Таке становище кризи виникає в європейській (і в більш широкому розумінні – західній) культурі як рецидив хронічної хвороби протягом усього ХХ сторіччя. Злам віджилих моральних стереотипів, переоцінка цінностей, заміна богоборства на богошукання не завжди встигають за стрибками різноманітних проявів науково-дослідної діяльності. Розум, який вийшов з-під контролю почуттів, стає руйнівним знаряддям почуттів, які вийшли з-під контролю розуму. Культурно-історичні неврози як наслідок подавлених процесів колективного несвідомого мають своїми максимами криваві революції та війни і провокують, знаходячись у взаємному впливі, розвиток утилітаристських тенденцій у науково-технічній творчості, політиці, економіці, мистецтві. І як загальний наслідок – екологічна криза природного середовища проживання і внутрішнього світу людей.

Науково-технічна революція змінила обличчя культури людського суспільства. Відчужений світ технічних об'єктів та дій сприймається багатьма як погроза їх буттю. Тут відобразився страх втрати гуманістичних ідеалів і моральних нормативів в сучасному суспільстві, страх перед придушенням людської індивідуальності майбутньою машинною цивілізацією, побоювання, що людина наприкінці перетвориться лише на додаток машини. Саме з цим різноманіттям проблем стикається людство на етапі переходу до постіндустріального інформаційного суспільства.

Розгляд різноманітних проблем сучасної людини в майже жодному випадку не може уникнути згадування про феномен кризи ідентичності. Останнім часом криза ідентичності є однією з найпопулярніших тем у сучасних соціально-філософських, психологічних, антропологічних та у міждисциплінарних дискурсах, і тому це вимагає від науковців детального вивчення різних аспектів процесів самоідентифікації та самодетермінації. В межах даної статті доцільним здається привернення уваги до *проблеми* розгляду ролі системи цінностей у процесі самоідентифікації людини.

Сучасна ідентичність народжується в умовах багатства можливостей. У

таких умовах головною небезпекою стає «конфуз ідентичності», який проявляється у кінцевому мораторії, пов'язаному із випадковим вибором. Гра з історичними можливостями обертається ланкою безповоротних митей, які визначають історичне буття індивіда. Тому головною темою сучасності стає активне, селективне «єго». А момент вибору, безумовно, пов'язаний з проблемою ціннісних орієнтирів, які надає індивіду система цінностей, що сама знаходиться у процесі трансформації.

Аналіз останніх досліджень у філософській антропології та соціальній філософії показує, що проблема ідентичності хоча і є досить популярною, але потребує продовження глибокого і детального дослідження. Недостатньо, на погляд автора, розглянута проблема особливостей процесу самоідентифікації в умовах трансформації суспільства. Для її розуміння необхідним стає питання про взаємозв'язок між кризою системи цінностей в період трансформації суспільства та кризою ідентичності окремої людини.

Серед авторів, які так чи інакше у своїй творчості приділяють увагу цим проблемам, можна назвати Е. Еріксона, Р. Баумайстера, М. Мерло-Понті, Г. Олпорта, Х. Арндт, А. Лоуена, Ю. Хабермаса, В. Хесле, К. Хорні, А. Гідденса, Е. Гофмана, М. Бахтіна, І. Кона та інших. Звернувшись до робіт деяких з цих авторів, спробуємо обґрунтувати вищевказані тези й поставимо *за мету* у цій статті визначити особливості впливу системи цінностей на процес самоідентифікації людини в умовах трансформації суспільства.

Як відомо, побудова нової системи цінностей, які формують у індивіда ціннісні орієнтири, що гарантують йому адаптацію до мінливих умов, – це дуже складне завдання. Система цінностей, що формується знову, може стати життєздатною лише у тому випадку, якщо нові її елементи є більш узагальненими, ніж ті, які вони заміщають. Ці останні не відкидаються – «нова» цінність вміщує «стару» як окремий випадок. І дійсно, нова система цінностей не просто альтернатива старої, а більш загальна, як підкреслював ще Т. Парсонс. Висновки про те, що «старі цінності» невідворотно втрачають свої функції та відмирають, він назвав «бездоказовими твердженнями», вважаючи їх свідомством слабкості, неефективності нових цінностей [3]. Схожі погляди відносно стабільності системи ціннісних орієнтацій поділяє більшість соціологів.

Аналізуючи ці процеси в дещо іншій філософській та психологічній площині, М. Фергюсон приходять до висновку, що існує чотири способи, за допомогою яких змінюється наша свідомість під впливом нової інформації. Перший, найлегший – зміна за допомогою включення нового. Другий – зміна за допомогою прирощення, коли індивід може і не усвідомлювати зміни, що відбуваються. Третій тип – маятникова зміна – відмова від однієї системи

поглядів на користь іншої, протилежної. Свідомість, яка вимушена вибирати між конфліктуєчими поглядами, придушує ту інформацію, яка, ймовірно, буде розходитись з «пануючою точкою зору». І, наприкінці, четвертий тип змін – це справжня трансформація свідомості, «парадигмальна зміна» [4, С. 72].

Дослідження перехідних суспільств, що модернізуються, показує, що становлення в них нових цінностей – складний та суперечливий процес. Зокрема тому що він відбувається не на «чистому місці» і не на «уламках» нормативно-ціннісної системи, що розпадається, хоча в таких суспільствах звичайно спостерігається посилення аномалій, і відповідно, поведінки, що відхиляється від норми. Аналітики підкреслюють – нові цінності виникають у розладженому, але живому і діючому нормативно-ціннісному середовищі. Підґрунтям його живучості, за визначенням дослідників, є стійкість фундаментальних («вищих») цінностей, пов'язаних з релігією та глибинними культурними традиціями, і водночас – відсутність масових установок на збереження «старих» цінностей.

Базисні цінності є досить стабільними утвореннями. І це можна пояснити, оскільки саме вони, у кінцевому рахунку, визначають безперервність та тотожність особистості, формують уявлення цілісності і зв'язаності її поведінки. Стабільність базових цінностей, або, інакше кажучи, ідентичність особистості спирається на довгу людську історію.

Сучасна система базисних цінностей, яка формує особистісну ідентичність, також відчуває великі зміни. І тут основну роль грає фактор глобалізації. Його вплив на особистісну ідентичність здійснюється за трьома напрямками. По-перше, він проявляється в ослабленій ролі нації – держави як домінуючої системи ідентифікації, яка склалася в останнє століття здебільшого завдяки активній діяльності держави в області ідеології та ЗМІ. По-друге, вплив глобалізації проявляється як у змінах престижності та розмірів оплати нових професій у структурі зайнятості, так й у новому поділі країн на високо– і слабо насичені у сфері високих технологій. І наприкінці, по-третє, з глобалізацією безпосередньо пов'язане прискорення темпів соціальних і культурних трансформацій, посилення фрагментарності і сегментації усіх сфер суспільного життя, що, у свою чергу, посилює динаміку поновлення ідентифікацій.

Друга половина ХХ століття позначається корінними змінами у світовій суспільній свідомості. Відбувається деідеологізація, деканонізація символічних універсумів. І як наслідок – руйнування традиційних соціальних типів і спільностей та пов'язаних із ними взірців ідентичності. Індивіди втрачають смислову опору в житті. Їм доводиться будувати власні стратегії й

способи ідентифікації.

Пошук індивідуальної та колективної ідентичності у культурі нового суспільства, що формується, стає рушійною силою. Завдяки розвитку сучасних комунікаційних технологій відбуваються якісні зміни в статусі і соціальних функціях знакових систем. Вони перестають бути репрезентацією зовнішньої від них реальності, але також не стають символічними замісниками цієї реальності. Знаки виступають лише конструкціями, символічними напівфабрикатами, за допомогою яких можна фабрикувати особливі гіперреальності (віртуальні реальності) (симулякри Ж. Бодрійяра) [1].

Такі реальності мають комунікативну природу, тобто вони створюються та відтворюються за допомогою особливих комунікаційних технологій. У них немає власної історії, оскільки їх темпоральність і символічні локуси задаються комунікаційними засобами. Віртуальні реальності існують лише тільки в нашому часі («тут-і-тепер»). Минуле та майбутнє мають смисл тільки в якості символічного обрамлення поточного моменту.

Поряд з усіма цими змінами змінюється і сама людина. На перший план у її життєвих стратегіях виступає не стільки екзистенційний настрій, орієнтований на сутнісні аспекти її буття, скільки бажання і пов'язані з ними задоволення, орієнтовані на зовнішні форми її існування. Сучасна людина – істота, що створює уявлення за допомогою особливих масок – іміджів. У той же час вона не тільки створює уявлення, але й сама легко піддається маніпулятивному впливу з боку інших та самої себе.

Культурно орієнтована в політиці та водночас у суспільстві постдефіцитної економіки, людина стає деяким специфічним продуктом розвитку свободи. І керуючись гедоністичними та навіть космополітичними цінностями та відчуючи дефіцит відповідальності перед іншими індивідами, вона прагне ще більше позбавитись соціальних обмежень, що вводяться для неї як суспільством, так і державою. В руслі формування цього нового контракту людини з владою здійснюється перехід від зовнішньої детермінації життєдіяльності суспільних відносин до самодетермінації й формування в полі політиці відносин «вільної індивідуальності».

У кінці кінців можна бачити, що культурні змісти та цінності індивідуальної самопрезентації людини, що набули політикоорієнтаційного статусу, стали активно руйнувати зв'язок її домагань влади із соціальним положенням у суспільстві. Причому з часом така тенденція посилюється. І це не випадковість, бо лише культура може створювати у людини механізми подолання «інформаційної травми», визначаючи (в силу нездатності окремого індивіда свідомо сприймати усе зростаючий потік відомостей)

неадекватне співвіднесення особистих цілей із соціальним простором, що інформаційно поширюється. Соціальне підґрунтя влади стало поступово трансформуватись в агрегат окремих, хоч і культурно самостійних, але все ж дуже ізольованих одиниць. А тому і політика стала перетворюватись у форму соціальної реакції влади на трансформації у власне культурній сфері суспільства. Але такого роду зміни якісно змінюють механізми включення індивіда у політичну сферу. Тому що людина, яка сприймає як належне компетентний та демократичний стиль діяльності і взагалі живе в рамках вільного та відкритого суспільства, неминуче формує все більш високі, а головне – персональні вимоги до держави. Таким чином Я-програми громадян, стаючи досить самодостатніми і для виробки усвідомлених орієнтацій та відносин із політичною владою, потребують опори на інші норми.

Соціальний світ став виключно контекстуалізованим та різноманітним. «Ми» водночас – учасники та дійові особи багатьох систем: економічних зв'язків, фінансових ринків, політичних ігор. Як стверджують філософи постструктуралістської хвилі, те ж саме відбувається і з «самістю». Єдине, що залишилось від неї – децентралізований суб'єкт, який знаходить свою ідентичність у фрагментах часу, мови або спілкування, у симуляційному середовищі, де система знаків замкнута на саму себе і може ніяк не співвідноситись зі змістом людського існування. Результатом цього явища стають різні форми кризи ідентичності: темпоральний хаос, сплеск нарцисизму або «нарцисичний безлад», що призводить до кризи соціального життя, передовірення Іншим, замкнутість у субкультурах, маргінальність, патологічні форми віртуалізму.

Відсутність відчуття часу і «темпоральний колаж» відображають хаосогенну сторону сучасної реальності. Протиріччя між кінцевим і безкінечним, глобальним і локальним, людським і технологічним, зовнішнім та внутрішнім світом реалізуються перш за все у зміні темпоральності. Соціальний час інформаційного суспільства характеризується «негайністю» соціальних подій і культурних визначень. Миттєві фінансові операції, гнучкі підприємства та організації, гнучкий робочий графік, віртуальні спонтанні образи свідчать про скоротність соціальної реальності.

Різнманітність культурних, економічних, політичних явищ заважає людині зв'язати усе воедино, уявити часову впорядкованість, вона вимушена змінювати свою персональну стратегію декілька разів на життя.

На наш погляд, однією з найнебезпечніших форм кризи стає об'єктивна нездатність індивіда побудувати свій життєвий план, персональну історію, визначити цілі й тактики в умовах «позачасу» та «темпорального колажу».

Як влучно помітив ще на початку минулого століття О. Мандельштам, люди опинились викинутими із своїх доль, немов кулі з більярдних луз. Зміна історичних подій, соціальних формацій, професійної придатності, політичних переваг припадає вже не на тривалість людського життя, але вимірюється десятиріччями чи навіть п'ятиріччями. Втрата можливості планувати особисте обертається для людини і суспільства хаосом. «Кінець історії» можливий, за Гегелем або Фуку ямою, не як згладжування соціальних протиріч, але як кінець віри у можливість історії як довгочасного становлення людської життєдіяльності, як перемога індивідуальної культурної експресивності над колективним соціальним.

Ця форма кризи породжує нарцисизм. Нарцисизм відносить зовнішні явища тільки до потреб та бажань «само», ставлячи питання: «Що це значить для мене?» Він порушує процес пошуку ідентичності: все перетворюється на пусту абсорбцію без віддачі та зобов'язань перед іншими. У чому причини сучасного нарцисизму? Однією з основних причин є занепад публічного життя. Людина у приватному житті починає шукати те, чого вона позбавлена у публічному. Починаючи вже з XVIII ст., становлення індивідуальності як єдиного мірила розвитку допомагало готувати підґрунтя для нарцисичного порядку.

Серед головних причин нарцисизму знаходяться глобальні проблеми й ситуації ризику, заради відходу від яких людина закриває очі на загальні проблеми, займаючись виключно собою. Сучасні бюрократичні організації відбирають у людини відповідальність, породжуючи агресивне маніпулювання. Навіть контроль за власним тілом далеко не повністю знаходиться у компетенції самостійного індивіда. Засоби масової комунікації та великі експертні системи порушують почуття реальності, породжуючи суспільство кривих дзеркал. В найособистісніші сторони життя втручаються соціальні експерти. Така ситуація багата втратою відчуття історичної тривалості, що також небезпечно для становлення ідентичності. Розквіт нарцисизму – це пошук нової інтимності, але оскільки вона є недосяжною, людині лишається одне – зайнятись собою у миттєвій перспективі «зараз-і-тепер». Таким чином, культура нарцисизму стає культурою виживання.

Проблеми множинності, темпорального хаосу потенційно містять й інші можливості для кризи ідентичності. Багато індивідів вважають, що психологічно важко зробити вибір серед множинності авторитетів. Вибір – це важка ноша, і тому краще знайти універсальні, авторитетні системи. Догматичний авторитаризм призводить індивіда у ситуацію кризи ідентичності, а на рівні колективної ідентичності призводить до агресивних релігій, ксенофобії та відродження тоталітарних настроїв.

Потенційна небезпека для кризи індивідуальної ідентичності полягає у наявності плюралізму форм, взірців, моделей. Когнітивна орієнтація дитини і молодого людини формуються не як контрастне, але як компліментарне почуття ідентичності з усіх можливих уявлених відносин. Молода людина оперує у більшості випадків гіпотетичними конструкціями, може думати про можливі і потенційні відносини не залежно від матеріальних якостей речей, може «чаклувати» над величезним полем альтернативних можливостей, які б могли здійснитись у будь-який час. З малого віку сучасна людина вчиться починати постійні селекції навіть там, де вони уявлені нею самою.

Не менш актуальною є й проблема культурного шоку. Вона виникає не тільки внаслідок економічних чи демографічних змін. А. Тоффлер пише, що культурний шок виникає, коли знайомі психологічні фактори, які допомагають людині діяти у суспільстві, зникають і на їх місці з'являються невідомі та незрозумілі [5]. Втрачена рівновага між знайомими та невідомим елементами у повсякденному житті, між визначеним його порядком і непередбаченими нововведеннями. Все менша кількість сфер життя підкоряється стабільним нормам поведінки, і як наслідок, зростає невпевненість у собі, внутрішня психічна нестабільність, знижується воля до дій.

Глобалізація культури, соціальна суперечливість глобалізму та економічного, національного, культурного самозбереження створюють різноманітні субкультури. «Я» – справжня індивідуальність у субкультурі, яка загубилась у світі величезних, складних цивілізацій. У субкультурі можна знайти психологічну і смислову ідентичність. Але їх ідеологічне розуміння ідентичності засноване на визнанні ідентичності лише як самозбереження, самозахисту, необхідності побудови власного проекту та аутентичності власній долі незалежно від соціальної взаємодії та всезагальних цінностей.

Наслідком фрагментування соціального досвіду стає збільшення у суспільстві кількості маргінальних груп. Маргінальність стала повсюдною. Маргінальні групи більш не складають мовчазну меншість, вони різноманітні та активні. Людина стає іммігрантом у суспільстві споживання, вона у жодних потребах і прагненнях не залишається постійною. Маргінальні групи найбільш схильні і до часткової самоідентифікації, і до конформізму. Занижені уявлення групи про себе саму, її «соціальна закомплексованість» веде до неможливості протистояти зовнішнім авторитетам і до нетерпимості у власному середовищі.

Інша соціальна проблема полягає у тому, що індивід передовіряється Іншим. Сьогодні Інші – це «великі» абстрактні системи, які він не може контролювати і впливати на хід подій. Наприклад, щоб користуватись

грошима, він повинен брати участь у системах економічного обміну, інвестування, не маючи можливості їх контролювати. Цей факт створює багато психологічних незручностей. Людина все більше живе не своїм, але чужим життям.

Патологічні форми віртуалізму стають характеристикою і самої «архаїчної» сфери – міжособистих відносин, у ситуації скорочення ролі інтимних, безпосередніх повсякденних відносин. «Граничний випадок віртуалізації сім'ї можна бачити у союзі «2 + телевізор чи комп'ютер» або «1 + комп'ютер», коли «емоції, що отримуються у комунікації з телевізійними або комп'ютерними образами компенсують відсутність одного з класичних партнерів – батька (чоловіка), матері (дружини), дитини» [2, С. 300]. Наслідком інтимної віртуалізації є такі вже звичні явища, як секс по телефону, інтимні відносини через Інтернет, симбіоз «Я + персональний комп'ютер».

В якості висновків визначимо таке. У трансформації сучасної системи базисних цінностей, яка формує особистісну ідентичність, основну роль грає фактор глобалізації, з яким безпосередньо пов'язане прискорення темпів соціальних і культурних трансформацій, посилення фрагментарності і сегментарності усіх сфер суспільного життя, що у свою чергу посилює динаміку поновлення ідентифікацій. Внаслідок деідеологізації і деканонізації символічних універсумів відбувається руйнування традиційних соціальних типів та спільностей та пов'язаних з ними взірців ідентичності, що призводить до втрати усталених стратегій та способів ідентифікації.

Постанова проблеми особливостей впливу системи цінностей на процес набуття ідентичності не вичерпується даною статтею. Безумовно, проблеми самоідентифікації, кризи ідентичності в умовах трансформації суспільства мають вирішуватись в межах глибоких міждисциплінарних досліджень через складність і багатомірність цих процесів.

Література:

1. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000.
2. Иванов Д.В. Виртуализация общества // Социология и социальная антропология. – СПб, 1997. – С. 291-303.
3. Парсонс Т. Функциональная теория изменения // Структурно-функциональный анализ в современной социологии. Вып. 11. – М.: ИСИ АН СССР, 1969. – С. 158-160.
4. Ferguson M. The Aquarian Conspiracy: Personal and Social Transformation. – London, 1980.
5. Toffler A. Future shock. N.Y., 1970.